

DŽEVAD KARAHASAN

Levelek 1993-ból

1.

1995 júliusának végén összefutottam Bogdannel a „Rosenkavalier” étteremben a salzburgi Hauptbahnhofon. Hamburgba utazott a könyvbemutatójára, Salzburgban – a két vonat között – két órát kellett várnia. Én ebben az időben a salzburgi egyetemen dolgoztam. A menetrend megteremtette azt a lehetőséget, amire mi egyedül képtelenek voltunk – hogy hosszú idő után újra találkozzunk és váltsunk pár szót.

Kerülgettük a beszélgetést a háborúról, amely engem idesorolt, ahogyan igyekeztünk megfedkezni arról a sötétségről is, amely őt hozta erre a helyre. Nem kívántuk megsejteni a jövőt és nem kommentáltuk a múltat, áldott vidékeinken ez sokkalta homályosabb a jövőnél. (A jövőről csak egy dolgot tudok biztosan – ahogy öregszem, egyre csúnyább leszek. Efelől semmi kétségem, félelem nélkül szajkózhatom e tényt, nem kell tartanom tévedéstől, csalástól vagy sikkasztástól. Senki sem fog becsapni azzal, hogy megszabadít a vénüléstől, a lankadástól, a betegségtől és attól a kötelességtől, hogy örülni tudjak mindannak, ami boldoggá tesz, tehát, hogy felmentsen az alól, amit a holnapok tagadhatatlanul hoznak magukkal. A saját boldog vidékeim múltjához még ennyire sem konyítok, fogalmam sincs, vajon rablószerű volt-e vagy hősi, vérengző, esetleg szabadelvű. E vidékeken már száz éve a múlt hamisításán alapulnak a diplomáciai és az egyetemi karrierok. A számtalan sok hamisítvány valódi falat emelt közém és a múlt közé, átlátszó falat, amely eltorzíja az alakok képét, így a terror igazságnak, a gyilkosság pedig hősiességnek tűnik. Emiatt semmit sem tudhatok erről a múlttól, ezért mondom azt, hogy homályosabb a jövőnél, s hallgatnom kell róla, amennyiben viszolygok a hazugságtól, a csalástól és a rágalomtól.) Úgy beszélgettünk, mint valódi barátok, akik régóta nem látták egymást. Szó esett a nőkről, akik meg akartak védeni a nyers világtól, a könyvéről, az elkészítendő szobráról és a vonatról, amely az évek során legszokványosabb tartózkodási helyünké vált. Elég öregek vagyunk ahhoz, hogy a vasút nyújtotta két órányi beszélgetési időt efféle személyes és konkrét témákra fecséröljük. Ugyanakkor tisztában voltunk azzal, hogy még ez a csevegés sem képes elrejteni azokat a nagy és objektív témákat, amelyek szüntelen kísértenek, körbevesznek, követnek, bennünk fészkelődnek, jelen vannak, ahogyan Bogdan lerombolt szobrai, amelyek felemlítésükkel azonnal meg is idéződnek, s csak arra várnak, hogy elkészítse őket, ám ez biztosan nem fog bekövetkezni.

Egy jó kis asztalnál ültünk a bejáratnál balra az első bal oszlop mögött (nem kérdeztem meg Bogdantól, hogy valódi vagy hamis márványból van-e) eltakarva az ajtó felőli tekinteteket és a terembe vezető átjáró előtt. A félig üres helyiség, a meleg színek kellemes összhangja, a csend, amelyben hallani lehet az ajtónyitást és -csukást, a pincér lépteit meg a székek mozgását, nem hallottuk a szomszéd asztalok megrendeléseit, társalgásait, mindez megteremtette a beszélgetés hangulatát, amire mindkettőnknek szüksége volt. A „Rosenkavalier” valóban kellemes hely, semmi esetre sem téveszthető össze azzal, amit resti alatt értünk. Itt senki sem ideges, nincs gubanc, se túl sok ember, akik körülöttünk nyomulnak

arra emlékeztetve, hogy csak egy pillanatra tértünk be ide. Itt, mint minden jóra való étteremben, kényelmesen elcséveghetünk, közben a környező zajokra is figyelhetünk, s nagy örömmel tölt el ezek beazonosítása, mert e hangok nem zavarják a beszélgetést, hanem összeolvadnak vele, mintha hozzátartoznának bizonyítva, hogy körülöttünk zajlik az élet, amelynek mi is részesei vagyunk.

Egy pillanatra felfigyelt az ajtónyitásra, a hangjáról felismerte a bejárati ajtót (zaja különbözik a konyhai ajtóétól, azok az ajtók pedig, amelyek arra a bizonyos helyre vezetnek, hangtalanok, mert bársonyfüggöny zárja el őket), utána beazonosította a magas sarkú cipős nőt. Majd megpillantotta a széke hajú, harmincas éveiben járó hölgyet, aki megállt az asztalunknál és hozzánk fordult.

Afelől nincs kétség, hogy a nő szándékosan akart megszólítani minket. A beszéd testi fenomén is, a test pedig őszintébb, naivabb és lassúbb a nyelvnél, felkészülésével előrejelzi a beszédet megelőzően a beszélő hangját. A test gyengéd előre mozgásával, az arckifejezéssel, a kéz bátortalan mozdulatával világos volt, hogy a szép nő hozzánk kívánt fordulni. Majd, mielőtt még megszólalt volna, kihúzta magát és tovább folytatta útját a terem belseje felé.

Mit kerestett az asztalunknál? Vajon az ismeretlen beszéd – tele monoton magánhangzóval – állította meg, amelyre véletlenül figyelt fel, amikor elhaladt az asztalunk mellett? De mit kerestett itt, miért fordult el azonnal a bejáratnál balra, miért nem ment el a két oszlopsor között, mint a többi vendég? Netán felismert volna egy szót, értette azt a nyelvet, amit hallott? Össze kellett futnia ebben az étteremben két idősebb úrral, akik csendesesen és bizalmasan beszélgetnek? Mit mondott volna abban az esetben, ha megszólít? Tán ő sem tudja, de mi sem fogunk rájönni, mert találkozásunk e szép idegennel nem bomlott ki eseményé. Maradt a történet pusztá előrejelzése, ígérete, ami halomnyi kérdést hagyott maga után, s mi azt gondolhattunk, amit akarunk. Milyen lenne a találkozásunk – ha megesett volna?

Bogdant sokkal jobban felizgatta az elszalasztott esemény, mint engem. Néhányszor zavartan legyintett a fejével, majd arca előtt szétnyitotta a tenyerét, mintha imádkozna, esetleg töprengene valami fontos és érthetetlen ügyön.

„Ez a csaj visszazökkentett ötven évvel,” válaszolt kérdésekre, „abba az időbe, amely életem szempontjából rendkívül lényeges. Tudja, azok a váratlan emlékek, amelyek az emlékezet kútjából felhúzzák a régen elfeledett eseményeket a maguk teljességében – illatokkal, színekkel, hangulattal, olyan mértékben, hogy Ön is azzá válik, aki akkor volt, sokkal inkább, mint az, aki a jelen pillanatban. A múltbeli Önmagától csupán abban különbözik, hogy felfogja annak a történetnek a fontosságát, amelyben most vesz részt (és amelyet nemsokára elfelejt).

Ugyanennél az asztalnál, ugyanebben az étteremben ültem egy augusztusi éjjelen, 1952-ben. Éppen lediplomáztam, de mivel az Egyetemen akartak tartani, rendelkezésemre bocsátottak egy hónapot, hogy külföldre utazzak, körbejárjam az újjáépülő városokat, amelyeket próbálnak megmenteni a pusztulástól. Németországba mentem.

Önnek nem kell részleteznem, utazásomat arra használtam fel, hogy jobban megismerjem a gótikát és a barokkot (a manierizmus közvetlen kutatásához Olaszországba kellene menni, de ezt nem rombolták szét annyira, hogy oda küldjék a városimádó, jövőbeli asszisztenseket). Láttam Kölnt, Münchent, Bambergét, Nürnberget és Münstert. Rengeteg skiccet,

tanulmányt, rajzot készítettem. Eljutottam egészen északig, Hamburgig, ahol egyetlen egy vázlatot sem csináltam. Visszafelé Salzburgon kellett átjőnnöm, ami jól is jött, mert erre a városra szintén kíváncsi voltam.

Kora délelőttől császkáltam a városban. Nézegettem, mértem, rajzoltam, igyekeztem minél jobban megjegyezni és megérteni a látványt. Nagyon örültem annak, hogy a várost elég jól megkímélték, így nem kellett kívülről felújítani. Majdhogynem hálát éreztem azért, hogy itt nincs szükség a város szervezetének renoválására. Mindvégig azért imádkoztam, hogy a város lelke érintetlen maradjon.

Késő éjjel tovább kellett utaznom. Nem emlékszem, pontosan mikor, arra viszont igen, hogy fáradtan, sötétben érkeztem meg az állomásra, ahol leültem ugyanehhez az asztalhoz. Nem tudom, mennyire érti, amikor azt mondom, semmi sem változott, mégis minden más volt, de az biztos, hogy pontosan így kell mondanom, mert ez így van. Az étterem ilyen volt, a legapróbb részletekig (lehet, hogy az asztalterítők koszosabbak voltak, de az emlékezetemben ugyanolyan szépek és fehérek, az állomással szembeni hotelt is már egészen felújították, ennek ellenére ugyanolyan csúnyának tűnt, mint most, emlékszem az órára is, ez sem változott semmit, jól emlékszem rá, mivel túlságosan is figyeltem, nehogy lekéssem a vonatot, hisz nekem már akkor sem volt óráim.)

Mint említettem, kimerülve gubbasztottam a széken. Időnként meg-megrándultam – saját magamtól vagy valamilyen zajtól – ugyanazt az órát néztem, amely akkor is a mostani helyén volt.

Mégis minden más lett. Nyoma sincs a mostani nyugodt csendnek. Sok ember, rengeteg elhanyagolt, hangoskodó alak. Töménytelen zaj, kellemetlen, ideges robaj, ami jobban fáraszt az utazásnál és az álmatlanságnál. Úgy gondolom, hálásnak kell lennem ezekért a hangokért, mert nélkük – oly fáradtan – biztos elaludtam volna, így a vonatomat is lekéssem, ennek ellenére hangsúlyozom, hogy kifejezetten kellemetlenek tunk. Folyton cibáltak, alighogy behunytam a szemem, máris arra kényszerítettek, hogy a faliórát bámuljam azon morfondírozva, működik-e egyáltalán.

Fél tíz körül megengedtem magamnak még egy kávényi luxust. A teremben akkorára már csak az a társaság maradt, amelyet a vasutas éttermekben megszoktunk – azok a szerencsétlenek, akik az elutazás állandó elhalasztásával megkísérlik elrejtteni maguktól az igazságot, hogy nincs hová menniük és a náluk is nyomorultabbak, akiknek volna hová utazniuk, de nincs hozzá kedvük, mert ott még rosszabb, mint itt. Nem beszéltem németül, ezért nem értettem, ki mit mond. Mégis biztos voltam benne, miről társalogtak – ránézel és tudod, miről folyik a szó, a külsejéből, a beszédmódjából kiolvashatod a történetét. Erre valószínűleg Ön is képes, ha egy hónapot töltött a vasútállomásokon, mint én. Néhány perc után világos, kinek van közülük problémája a feleségével, kinek nincs munkája, ki lóg itt azért, mert nincs háza, ki nem tud aludni a háborús emlékektől, ki ment munkát keresni s ki tért vissza a fogságból. Időnként valaki énekbe kezd oly módon, ahogyan ezt az efféle helyeken szokás, majd a második versszakot követően felhördül, abbahagyja, miként ezt az ilyen körülmények között már tapasztalhattuk. Egy asztalnál a beszélgetés hirtelen durván hangossá válik, majd rövidesen teljesen félbeszakad mindenféle ok nélkül. Nem sokkal utána valaki csak úgy feljajdul vagy elkiáltja magát.

Időközönként felbukkan egy katonai őrző, már nem emlékszem, angolok vagy amerikaiak voltak-e. Ahogy megjelennek, halálos csend telepszik a teremre, a részek hirtelen kijózanodnak. (Őket sajnáltam: efféle helyeken kényszerből isznak, a célból, hogy a mámor áttámogasson még egy éjszakán. A betoppanó egyenruhások meg pont akkor józanítják ki őket, amikor elérték céljukat. Ezek után úgy tűnik, mintha kidobták volna a piára költött pénzüket, ilyen időben pedig ki az a hülye, aki csak úgy szórja a lóvét, amikor oly kevés van belőle?!) Néha igazoltatnak néhány vendéget, valamikor mindenkit, esetleg elvisznek valakit. Ilyen esetekben a távozásukat követő csönd sokáig tart. Ebből a hallgatásból kiderül, hogy a fülsértő zajok nem elviselhetetlenek, sőt, nem is kellemetlenek.

Egyszer megjelent egy vén és egy fiatal nő (most az utóbbit kislánynak mondanám, akkor viszont nőnek láttam). Az öregasszony motyogott valamit a lányról, mire az legyintett, elfordult tőle, az asztalomhoz jött, azután megkérdezte, leülhet-e mellém. Sajnáltam, hogy egy mukkot sem tudok németül, az utazásomat is a rongyos ösztöndíjból állom – nagyon megkívántam a társalgást, meg akartam hívni kajára, itatra, hogy közben nézzem és figyeljem, mi módon beszél. Valószínűleg ő is felfogta a helyzetet (remélem, mindent értett, így a vágyamat is, amit képtelen voltam kifejezni), mert elfordult és távozott annak ellenére, hogy felkínáltam neki a szemben lévő széket.

Nem jöttem rá, mi történt a lánnyal és az öregasszonnyal. Attól a pillanattól, hogy otthagytott, behálózta gondolataim, illetve rám tört az esemény kiváltotta nyugtalanság. Ebben a pillanatban, szoros összefüggésben a lánnyal, rájöttem arra, hogy az igazi városnak van lelke, saját identitása és, ahogyan azok mondanák, akik félnek a 'lélek' szótól: stílusa. A város rendelkezik saját utcákkal, terekkel, szobrokkal és épületekkel, szökőkutakkal, parkokkal. Viszont némelyiknek, az igazinak, e mögött, illetve ezen belül még ott van a platóni lénye, a lelke, amely mindezt magában foglalja, ám ugyanakkor több is ennél. A valódi város birtokában van annak, amit nem lehet megmérni, felépíteni, így hát lerombolni sem. Ezt a valamit csak elpusztítani lehet, megsemmisíteni oly módon, hogy szétzúzzák a várost, megfosztják a benne lakó emberektől. A város platóni lénye természetesen szoros összeköttetésben áll saját testével, feltehetően nem is létezne, teljesen biztos, hogy érezni sem lehetne utcák, terek, épületek és szökőkutak nélkül, amik a város testének alapját képezik. Ugyanakkor a lelke szintén létezik, így a valódi város nem vezethető le pusztán csak a testre. A város platóni lénye mélyebben van, tágabb és több mindannál, amit egy városról számokkal, képekkel és szavakkal elmondhatunk. Ez alapján érezhető ki és fedezhető fel egy városban, hogyan öltözködnek, köszöntik egymást, hogyan isznak és szórakoznak, ahogyan beszélnek az ismerősökről, a nőkről meg a fociról. Mindez látható s érezhető abban a városban, amelynek saját platóni lénye, lelke vagy stílusa van.

Én ezt, Isten bocsá', egy pillanat alatt értettem meg, egy megvilágosodásban, figyelve a fiatal salzburgi kurvácskát.

Már az első pillanattól világos volt számomra, hogy a lány prostituált, az öreg néni pedig a kerítője. Mégis egész idő alatt éreztem, ez nem teljesen igaz, illetve nem csak erről van szó. Volt a nőben valami ártatlan, gyermeki, valamilyen derű. Csinos volt, ízlésesen öltözött, kiszépitette magát, már-már felcícomázottnak tűnt, de semmi esetre sem hatott giccsesnek. Nem látszódott rajta az a kín, rútság vagy piszok, amit akkor érezhetünk, amikor a nagyon

fiatal lányokat és kerítőnőjüket figyeljük (nem tudom, Ön hogy van ezzel, de én mindig szerencsétlenséget sejtek e mögött). E lány kinézetében és viselkedésében nem volt dráma. Legfőképpen az hiányzott belőle, amire a maguk nőit kényszerítették a holland katonákkal Srebrenicában (amiből sok hasonló példát lehetett találni azokon a vidékeken, ahol akkoriban utaztam). Nem, ennek nyoma sem volt ebben a lányban. De azt sem fedeztem fel benne, amit általában az ilyen pénzért dolgozó nőknél megtalálok. Nem kétséges, mivel foglalkozik, ám az is biztos, ő nem kurva, mert egész lényében volt valami gyengédség, derű és ártatlanság.

Nem tudom; ha mindenáron érthetően akarnám kifejezni azt, amit akkor éreztem, ami feltárult előttem, akkor azt mondanám, hogy természetesen egy kurváról van szó, de oly módon, ahogy ez csak Salzburgban lehetséges. Ki tudja, mi készítette őt arra, hogy azt tegye, amit tesz, miféle belső sérüléseken esett át, miközben dolgozik, mégis mindemellett szép maradt, vidám és kedves. Azt hiszem, itt nem a lányról van szó, hanem a város személyiségéről, amelyet nappali sétáim közben megsejtettem. A város természetében rejlik az, hogy a nehézségeket, belső drámákat és problémákat ilyen derűsen, könnyedén viselik, bízva valamilyen mindent átfogó értelemben. Esetleg pontosabb volna azt mondani, hogy e városban a viszályokat és akadályokat jól elfojtják, belül mélyen elássák, kívülről pedig csak azt mutatják, amit mások elvárnak, és ami tetszetős? Fogalmam sincs. Mint amikor általában szó esik a valódi jó stílusról, a lényeg érintetlen marad, hiába mondott el mindent, amit akart. Amikor mindent megmért, megvizsgált, leírt és elmondott arról, aminek stílusa van, akkor megérti, hogy az analízisei, mérései, leírásai és beszéde elől valami kitért. És rájön, hogy az, ami kisiklott – a stílus. Így volt ez velem is ebben az esetben. Akármennyire is törekszem rá, nem fog sikerülni megfogalmazni azt, ami olyannyira egyedi és paradox abban a lányban, aki először hozzám fordult, majd meggondolta magát.

Mindegy, szerintem akkor, amikor a nő megfordult és elment, végképp megszületett bennem a városok iránti szenvedélyem, mert abban a pillanatban felfogtam, testemmel megéreztem – egész lényemmel, belülről, a tapasztalat által – azt, amit egész délután vizsgáltam, rajzoltam és mérleseztem. Rájöttem Salzburg titkára. Most viszont azon tűnődöm, hogyan felejthettem el teljesen ezt, hiszen ez sorsdöntően fontos volt számomra. Biztos vagyok abban, hogy mindeddig eszembe sem jutott és valószínűleg soha nem is ötlött volna fel, ha nincs az a szőke nő, ez az étterem és Maga."

Nem kommentálhattuk Bogdan történetét, nemsokára indult a vonata Münchenbe, ahonnan tovább utazott Hamburgba. Barátokként búcsúztunk egymástól azzal az óhajjal, hogy újra összefussunk és folytassuk végtelennek tűnő beszélgetésünket.

2.

Bogdan meséje a „Rosenkavalier” étteremben két okból is különösen fontos volt számomra. Az egyiket közülük Bogdan természetesen ismerte, ezért hangsúlyozta, nekem köszönhetően jutott eszébe, hogy némely város rendelkezik lélekkel, identitással, stílussal, amit megszállással sem lehet kiirtani. A másik okról nem tudhatott, mert nem volt időnk, hogy ezt bővebben kifejtssem. Ez a mozzanat sorsszerűen egybeesett a történetével és találkozásunkkal.

1994 márciusa óta dolgoztam a Salzburgi Egyetemen. Próbáltam védeni az irodalmat a hallgatók előtt attól a vádtól, hogy a kortárs értelemben vett művészetekhez tartozik. Igyekeztem meggyőzni őket arról, hogy az irodalmi műnek, akárcsak minden komoly mesterségű alkotásnak, van anyaga, formája, tartalma és funkciója, ezek a sajátosságok pedig megfelelnek a valóság kategóriáinak (annak, amit Aquinói Szent Tamás *causának* nevezett). Az volt a célom, hogy megmutassam, a komoly irodalmi mű bizonyítja, hogy anyaga a sajátosságaival előírja a feldolgozás módját és ennek megfelelően a formát, amely a munka során születni fog. Arra törekedtem, hogy a nagy művek példájával alátámasszam: az igazi mester követi az anyag immanens jelzéseit és egy olyan formát épít, amely már benne fészkel az anyagban, azaz nem a saját akaratát tukmálja rá az alkotásra.

A hallgatók nem értettek egyet velem. Hevesen vitáztak, mindig újabb argumentumot követeltek, miközben kinyomozták az ellenbizonyítékokat. Nem akartak lemondani a művészettel kapcsolatos előfeltevéseikről. Nem fogadták el ezoterikus álmainkat, melyek szerint minden szakma alkotása teljességében tükrözi a világ természetét. Valóban kiváló diákjaim voltak.

A viták elég korán, már március közepén eljutattak ahhoz a témához, illetve tematikus mezőhöz, amit a város poétikájának nevezünk el. Vajon a város meghatározza-e azt az irodalmat, amely róla szól és benne készül el? Ha igen, akkor milyen mértékben? Különböző módon hat a magáról szóló és a benne születő (tehát azokra a művekre, amelyek helyben készülnek el, mégis máshol játszódnak) irodalmakra? Hogyan s mennyire ismerhető meg egy város az elbeszélések, regények és drámák által, amelyek benne „történnék”? Hogyan s mennyire determinálja a város e művek belső természetét?

Az egyetemisták között, akikkel a város poétikáját vizsgáltam, ott volt Haris is, aki tizenhét éves koráig élt Szarajevóban. Ő természetesen „Szarajevó poétikáját” választotta szemináriumi munkájának, amely akkoriban nemcsak a róla szóló gazdag irodalmi hagyomány kiváló oldalai végett volt aktuális. Szenvedélyesen látott neki a munkának. Mindig új szövegekkel érkezett, felolvasta majd kommentálta őket, új ötleteket és kérdéseket vetett fel, ellenőrizte argumentumait és a városról szóló emlékeit (kítűnően megjegyezte a várost, ám emlékei nem voltak teljesen tudatosak).

Így ment ez május közepéig, amikor Haris abbahagyta beszélgetéseink látogatását és a tanulást. Nem aggódtam, nem akartam megtudni, mi történt vele, mert feltételeztem, hogy a vizsgáira készül. De ott sem jelent meg – se a nyári, se a téli szemeszter végén. Ekkor utánakérdeztem a titkárságon. Ott azt válaszolták, hogy semmit sem tudnak róla, ennek ellenére továbbra is hallgatónak tekintik. Nem iratkozott ki, nem jelentette be a tanulmányai félbeszakítását, nem szólt, hogy beteg lenne. Nem kérdezősködhettem a szüleinél, mivel nem ismertem őket, még a címe sem volt meg, a telefonszáma is hiányzott – találkozásainkat mindig Haris kérte és szervezte meg. Aztán később, novemberben kaptam egy borítékot Párizsból, a feladó ő volt. A nagy boríték két, számomra idegen ember levelét, a kisebbik viszont Haris nekem írt sorait tartalmazta. Világos volt Haris szándéka, hogy először az ismeretlenek írásait olvassam el, utána az övét. Bevallom, nem értettem dramaturgiáját, de tiszteletben tartottam, ahogyan most is, amikor Bogdan története hatására a város platóni lényéről és e mese sorsszerű egyezésével a kettőnk ambíciójával, hogy

körülírjuk Szarajevó poétikáját, úgy döntöttem, hogy publikálom hallgatóm küldeményét.

A két idegen levél eredetileg franciául íródott. Ezt az időnként balul sikerült megfogalmazások és a levélben felbukkanó személyek és események zavarossága miatt említtem.

3.

„Kedves Andrea,

Bevallom, igazad van, mérges kommentárod sajnálatos módon igaz, de semmin sem tudok változtatni (te egyébként szeretted s tán még mindig olyannak szeretsz, amilyen vagyok). Valóban undorító és tényleg csak rám vall, hogy saját, legszemélyesebb emlékeimről csak most szólok, amikor elmegyek, talán véglegesen, ám az is igaz, hogy nem tudok mást és e tehetetlenségről nem csak én tehetek (vagy nem csupán én). Éppen te vetted észre – mindkettőnknek elmagyaráztad – hogy nem a hideg szívemből származik a képtelenség a másikkal való őszinte, mélyebb kapcsolatra, hanem a félelemből vagy valami ehhez hasonlóbból. A rettegés pedig nem tőlünk ered, ugye?

Akkor nem beszélhettem erről, de már tudtam, hogy igazából nem félelemtől van szó, a pozitívan létező félelemtől, amely valami konkrétumból származik, hanem az aggodalomról, a meghitt biztonság hiányáról, ami megszüntetheti a bennünk lakmározó félelmet. Nem volt bennem félelem (mitől is lenne ebben a nyugodt életemben, amely olyannyira mentes az izgalomtól, a drámától meg a valóságtól?), de olyasmit sem éreztem, ami megvéd tőle, meggátolja ennek létrejöttét. Már akkor, amikor erről először beszélgettünk, tudtam, hogy ez így van és világos volt, hogy ez az édesapámra, Paulra, illetve a kettőnk közti viszonyra vezethető vissza.

Tudod, hogy semmi rosszat nem akarok mondani az apámról (erre akkor sem lennék képes, ha erre vágnék) – csak konstatálni szeretném, hogy ő nem az az apa volt, akiből sugárzik a biztonság, s főleg nem az az ember, aki ezzel az érzéssel felölthetne egy gyermeket. Épp ellenkezőleg, már a pusztá látványa is elvette azt a biztonságot, amit az édesanyám és napjaim nyugodt ritmusa keltettek bennem. A kinézetében volt valami szokatlan, végletes, ami megfoszt a biztonságtól és gerjeszti a mulandóságérzetet.

Úgy vélem, ez a külsejével függ össze, és abból fakad, hogy rajta minden nadrág túl hosszúnak vagy túl rövidnek tűnt. Azt hihetném, csupán misztifikálok, ha édesanyám sem érzett volna ugyanígy. Ő ragaszkodott ahhoz, hogy férje ruháit jó szabók készítsék el a méret alapján. De hiába, mert a nadrágok alól mindig előbukkant apám bokája, a nadrágszárnál pedig megalázó redők keletkeztek. Bármennyire is odafigyeltek a szabók, méricskéltek őt meg a nadrágot, bármilyen trükkön morfondírozott is anyám, bármennyi szabót próbált ki, apámon a nadrágok hol túl hosszúnak, hol pedig túl rövidnek tűntek. Otthonunkban fokozódott a kellemetlenség- és a bizonytalanságérzet. Mindez az apám bokája körüli redőkből származott és a világos zoknikból, amelyek a cipő és a nadrág között viritva csúfoltak minket. Apám betegesen kötődött a sötét ruhákhoz, ehhez képest a világos zokni valószínűleg a jó, tiszta és tisztességes élet jelképének számított. Ha csak tudnád, ha csak elképzelhetnéd milyen kellemetlenségeket és bizonytalanságot okoztak e zoknik! Nem csupán nekem, hanem általánosan az otthonunkban is.

A nadrágja keltette szorongás bizonyára az egyik oka annak, hogy nem kerültünk igazán

közel egymáshoz (nem lehetsz meghitt viszonyban azzal, aki kölcsönként ruhákban jár). A másik ok szerintem abban rejlik, ahogyan beszélgetett és amit mondott. Nem tudom, a normális apák miként szólnak gyermekükhöz, de az világos, hogy az enyém egyszer sem beszélt velem normálisan. Sohasem kért arra, hogy valamit jobban csináljak, nem várta el tőlem, hogy sikeres legyek, nem győzködött, hogy képes vagyok megbirkózni a nehézségekkel, nem biztatott, hogy csináljam azt, amit a legjobban tudok. Mindaz, amit mondott nekem, csupán figyelmeztetések voltak, óvatossági intelmek, különféle elvárások, hogy ne bízzam másokban és ne tűnjek ki semmiben. Az egyedüli mondat, amelyet még mindig hallok belső füleimmel, az egyedüli mondat, amit csak az ő hangja ejthet ki, mert ezerszer hallottam a szájából és csak az ő szája szerint: „A legrosszabb, ami az emberrel a mi helyzetünkben történhet, hogy szembetűnő lesz s így figyelemfelkeltővé válik.” Ám nem magyarázta meg számomra, hogy mi ez a „mi helyzetünk” és miben különbözik azoktól a szituációktól, amelyeket szabad észrevennünk.

Úgy vélem, a köztünk lévő meghittséget döntően gátolta a titka. Közel kerülhetsz ahhoz az apához, aki, úgy tűnik, állandóan kölcsönként nadrágokban jár, baráti kapcsolatot lehet azzal az apával, aki apaként viszonyul hozzád (talán), de sehogyan sem kerülhetsz közelebb ahhoz a szülőhöz, akit egy titok választ el a családtól. Neki volt egy rejtélye, amihez anyámmal nem férközhettünk hozzá. Időközönként két-három napon át bezárkózott a szobájába, nekünk meg úgy kellett viselkednünk, mintha minden rendben lenne. Amennyiben ez munkanapokon történt, akkor az anya a családi gyógyszerteráriumot vezette, a nappaliban aludt, mintha nem volna semmi gond, megkért, hogy közösen üljünk az asztalhoz, hogy legalább ez hasonlítson valamelyest a családi étkezésekre... Az apa a szobából sápadtan jött ki, fáradtan és nyugodtan, átvette a munkákat, mintha semmi sem történt volna, mi is arra törekedtünk, hogy fenntartsuk ezt a látszatot, aminek nem tudtuk az okait és amiről soha nem beszéltünk. Meg sem említettük, ahogyan az illetudó családokban sem szólnak valamelyik tag betegségéről vagy raboskodásáról.

Biztos vagyok benne, hogy e titka váltotta ki a konfliktust, amit nem tudok megbocsátani magamnak, annak ellenére, hogy nem én felelek, nem is felelhetek érte: mélyen éreztem, hogy apámat megjelölte egy súlyos bűn. Ezzel az érzéssel nőttem fel.

Felcseperedésem éveit a válság jegyében teltek, ezt sokan szerencsétlenségnek vélték. Én valamennyire átéreztem az algériai krízist és a hatvannyolcas zavargásokat, mert ezek az események gyakran kerültek az otthoni viták keresztjébe. Az algériai ügy igazolta a család kettészakadását, egyik oldalon az apám, a másikon anyám meg én. Apám szerint azok, akik nem szeretik, netán megvetik az arabokat, elveszítik Algériát. Anyám mérgesen kérdezte, miért támadtak meg minket ott, amikor mi civilizáltuk őket, kifejlesztettük az iparukat, sőt még azt is megengedtük, hogy ideköltözzenek. Felfogtam, hogy apánál az „ők” megegyezik azzal, amit anyám „mi”-nek nevez. Rájöttem, az Algériáról szóló vitatkozásokra, a családkban elfojtott viszály vetült ki, az a válság, amely apám rejtélyével jelent meg, amikor két-három napra a szobájába zárkózik, ahová anyámmal nincs betekintésünk. Mivel kettőnk kiiktatott e titokból, számomra, akárcsak anyámnak a „mi” lettek azok, akiket Algériában megtámadtak. Kiderült, hogy az, ami Algériában történik, valóban egy komoly tragédia, amely szorosan összefügg apám titkával, aki valamilyen módon felelős a minket

sújtó szerencsétlenségért. Sejtéseimet alátámasztották apám reakciói az algériai válságra. Néha tombolt benne a harag, legtöbbször pedig csak bánat és csalódás lett úrrá rajta.

Az 1968-as eseményekre elég jól emlékszem, mert akkor már serdültem. Családunk ismét felbomlott, ezúttal három részre. Én a közelgő iskolai évvége és az olaszországi európa bajnokság hatása alá kerültem. Valószínűleg ezért maradtam közönyös minden oldallal, lázadással, tüntetéssel szemben, olyannyira, hogy még ma sem rémlik, ki kire támadt és miért. Anyám a rendtelenség, a közlekedési gondok, veszélyes utcák miatt idegeskedett. Úgy tartotta, hogy az államnak, amennyiben továbbra is szándékában áll megadóztatni polgárait, akkor meg kell büntetnie azokat, akik ezt a káoszt létrehozták. Apám viszont úgy felcsigázódott, hogy ezt addig el sem tudtam képzelni róla. Meg akart győzni minket arról, hogy ebből csak valami jó süllhet ki, mert a fiatalok lázadtak fel, akik őszinték és tisztességesek. Egyfolytában azt magyarázta, hogy ezzel a tüntetéssel a fiatalok világosan kifejezték az elégedetlenségüket, hogy nem fogadják el az anorganikus világot, ami számunkra a lehető legjobb. Esküdözött, hogy „holnap mennyire jó lesz, egészen jó”, és kinevette anyámat a haragos reagálásaiért.

Vajon a természetétől idegen lelkesedés elhasználta apám lelki energiáit? Csalódott volna a forradalom eredményében, amitől oly sokat várt? Netán valami másról van szó, ami rejtve maradt előttem? Fogalmam sincs, csak azt tudom, hogy '68 őszének elején apám mély melankóliába süllyedt. Nemcsak céltalanságról volt szó, az életbe, a jóba, a létbe vetett bizalom hiányáról, ez egy gyermeki állapot volt, az elhagyatottság és a kiszolgáltatottság állapota. Talán ez hozott közelebb egymáshoz.

Mintha megsejtette volna, hogy nemsokára itt a vég, apám megnyílt előttem. Minden erejével azon volt, hogy meghitté tegye viszonyunkat (pótolni akarta azt a viszonyt, amitől eddig megfosztott minket). Akármikor ketten voltunk otthon, bizalommal fordult hozzám, mesélt az apjáról meg a fiatalságáról, beavatott a titkába, megmutatta milyenek voltak a szobájában töltött napjai, távol az egész világtól.

Életének misztériuma egy ósdi felhúzható gramofonból és két fosszilis lemezből állt. Ezt apjától, Maxtól örökölte, aki 1938-ban veszett el Spanyolországban mint a köztársasági katonaság orvosa. 1920-ban fiatalon és tapasztalt orvosként költözött Szarajevóból Párizsba. Két hanglemezt hozott magával, amelyeket ott hallgatnak – egyet spanyolországi származású, de Szarajevóba vetődött zsidók énekeivel, a másik viszont azokat a dalokat tartalmazta, amelyeket ott énekeltek és szvedalinkáknak vagy a fene se tudja minek nevezik őket. (Most el kéne magyaráznom neked a különbséget a szarajevói két zsidó közösségről, az egyiket askenázinak hívják, ők északról vándoroltak ide, a másik a spanyolországi szefárdoké. Továbbá tisztáznom kellene a viszonyokat e két zsidó csoport között a zsidó közösségen belül, e két kör más kultúrákhoz való hozzáállását, amelyek szintén ott élnek és különféle módon hívják őket, részleteznem kéne e világ bonyolult felépítését. Kellene, de meg sem kísérelm legalább két ok miatt. Az első: magam sem kapiskálom, nekem sem világos az egész, apám törekvése ellenére, aki maga sem értett jól mindent. A másik: te ezt nem foghatod fel, ahogyan itt mások sem, akkor sem, ha ezt akarnád, ha elhinnéd, hogy ezért érdemes fáradozni.)

Kiváló orvosként, aki összekötötte a tehetségét, a kitünő bécsi iskolát és a katonai orvos

gazdag háborús tapasztalatát, nagyapám, Max tizenöt év után Párizsban tekintélyre, barátokra, állandó páciensekre és szolid tulajdonra tett szert. Igazán boldog házasságából született neki egy fia – apám, Paul – 1925-ben. Majd 1937-ben mindezt otthagya és Spanyolországba utazott.

Ahogy mondtam, nagymamám valóban szerette, és arra törekedett, hogy minél jobban megőrizze a vele kapcsolatos saját valamint Paul emlékeit. Sokat beszélgettek róla, megtartották a családi élet összes hétköznapi rítusát és minden ünnepséget, míg a család teljes volt, majd bevezették azt a szokást is, hogy megünnepeljék Max születésnapját. A családi ünnepségeken Max lemezeit hallgatták, felhozták a beszélgetésekben azt, amit egykori otthonáról tudtak, emlegették és szomorkodtak utána. Mamám azon volt, hogy apám ne orvos, hanem gyógyszerész legyen. Tán arra számított, a fiú így kikerüli azt a veszélyt, hogy megismételje édesapja végzetét. Nem is sejtette, hogy férjét a karaktere s nem a szakmája vitte Spanyolországba.

De apámnak sok mindent be kellett vágni, mielőtt még a szép gyógyszerészet művészetének szentelte volna életét. Például meg kellett tanulnia, hogy egyik őse kikeresztelkedett, mégis neki személyesen, a véletlen bizarr akaratának köszönhetően olyan kinézete lett, amely világosan mutatja, hogy korábbi ősei zsidó származásúak. Rá kellett jönnie, valójában fogalma sincs, hogyan néz ki egy keresztény, de az akkori időszakban nagyon is nyilvánvalók voltak a zsidók ismertetőjegyei. Meg kellett tanulnia, hogy a zsidó pont úgy néz ki, mint ő, akkor is, ha már régóta nem az, ahogyan az ősei sem voltak azok. Tudnia kellett, hogy zsidó kinézete ellenére tán még azt is be lehetne bizonyítani, hogy ő nem zsidó, de már nagyjából késő, amikor olyan helyzetbe kerülsz, hogy bizonygatnod kell valamit magaddal kapcsolatban. Ki kellett derítenie, hogy az, aki bizonygat, már előre mindent elveszített attól a pillanattól kezdve, amikor rákényszerült a bizonyításra.

Apámnak mindezt meg kellett ismernie, amikor a háború elérkezett Franciaországba, ugyanaz a háború, amelyet apja sikertelenül próbált megfékezni Spanyolországban. Mindent a saját anyjától tanulta meg, egy bátor asszonytól, aki mindenáron meg akarta őrizni fiát, ha már elveszítette férjét. Ezzel világossá tette számára féltésének mértékét. Tizenöt évesen be kellett zárkóznia a házba, meg kellett szoknia a kalapot, amely elrejtette túl sötét és gyanúsán sűrű haját. Járását le kellett szűkítenie a háza és az iskola közti útra úgy, hogy ezt az utat azokkal a barátaival kellett megtennie, akiket egyértelműen látszik, hogy normális franciák.

Mégis, minden izolációs kísérlet ellenére megtudta, hogy a zsidók eltűnedeznek. Rájött arra, hogy néhány szomszéd és barát önzetlenül segít a zsidókon – az eltűnésben, míg mások ezt a folyamatot teljes közönnyel figyelik, inkább saját bajaikkal és félelmeikkel foglalkoznak. Felfogta, hogy ápolnia kell azokat a kapcsolatokat, amelyekkel rendelkezik, hogy ne járjon egyedül az utcán, s megértette, hogy félelmeit, gondolatait, mindazt, ami az övé, nem szabad ismerőseire bíznia, mert nem volt kedve eltűnni.

Feltételezem, hogy apám így vált zsidóvá és ekképpen veszítette el azon képességét, hogy közel kerüljön az emberekhez. Képzeld el azt a négy évet, amikor minden egyes alkalommal, hogy kimész a házból, édesanyád megvizsgál, mennyire hasonlítasz a zsidókra! Négy olyan év, amikor az ismeretlen emberek sorsa megrázó számodra, akik csak azért

vesztek el, mert zsidók, e végzetükkel pedig eszedbe juttatták, hogy ez veled is megtörténhet, hiszen valaki bármikor rád tukmálhatja, hogy úgy nézel ki, mint egy igazi zsidó. Mindez csupán azért, mert a barátodban, szomszédodban vagy ismerősödben felöltött, hogy jó volna a lakásodban lakni, elhitte, hogy az tele van pénzzel, esetleg abban reménykedett, hogy rád mutogatva elvonja a figyelmet magáról.

Arról beszélt, hogy a háború utáni évek tán még nehezebbek voltak, látván, hogy azok, akik minden igyekezetükkel segítettek a zsidóknak az eltűnésben, végül az emberi és általános szabadság kitüntetett vállalkozói, harcosai lettek, az eltűnt személyek magas beosztású nyomkeresői, patriótái és jó szomszédok. Beszélt arról, hogy néhány évvel a háború után visszatért őseinek vallásához (nem vehette fel újra a vallásukat, mert ő már semmiben sem tudott hinni). Ezekben az években kifejlődött benne a szükség, az erős kényszer, hogy szobájába zárkózzon, lemezeket hallgasson és elképzelje azt a világot, amelyből apja elmenekült. Max elmenekült abból a világból, amelyben a különböző kulturális körök emberei jelentősen különböznek, s e másságukat féltékenyen őrzik olyannyira, hogy ez egy érzéketlen szemnek úgy tűnhet, mintha gyűlölnék egymást. Azért jött ide, mert azt hitte, az élet egyszerűbb és szebb abban a világban, ahol mindenki egyforma és közösen építik az azonosak körét. Végül a fia, aki az apám, Paul meggyőződött arról, hogy soha sem lehetsz eléggé egyforma, valamikor pedig eljönnek azok az idők, amikor megtiltják számodra az egyformaságot, mert azt hiszik, ez így kifizetődő nekik.

Vallásos áhítattal játszottam le nekem lemezeit és mélyen megsértődött, mert én nem tanúsítottam semmiféle érdeklődést. Egyszerűen nem mímelhettem azt, hogy ez nekem tetszik, valószínűleg még rosszabb lett volna, ha elkendőzöm a hazugságot, mivel ez túlságosan is nyilvánvaló lenne. Az összekarcolt és régóta nem használt lemez leírhatatlan kornyikálása, hörgése és nyikorgása közepette néha áttör egy szólam vagy e dalok emberi hangjai, esetleg a tönkretett lemez technikai zavarai. Főleg a szvedalinkáknak nevezett dalok voltak förtelmesek, ezekben az énekesek hangjai a sivatagi átkozott lelkek üvöltésére hasonlítottak. Nem, nem viselkedhettem úgy, mintha ez tetszene, meggyőződésemet a szent emlék kinevetésének és kigúnyolásának kellene tartania.

Néhány próbálkozás után megkímélt a lemezektől s csak beszélgettünk. Vagyis inkább ő beszélt, vallott, rám bízta titkát, tette mindazt, amitől egész életemben tiltott, órákon, napokon át, akármikor, amikor kettesben maradtunk otthon abban a pár évben, amíg élt '68 után. Mintha igazolást keresett volna megértendő, mitől lett olyan, amilyen, meggátolva ezzel, hogy közel kerüljünk egymáshoz, ahogy erre talán vagy biztosan képesek lettünk volna.

A végtelen beszélgetések alatt jól megismertem apámat életének utolsó éveiben, s úgy vélem, ezekben a társalgásokban ő is megismerte, értelmezte, önmaga számára tisztázta magát és életét. Épp ezen idő alatt vette észre, milyen furcsa, hogy soha sem ment el Szarajevóba látni azt a világot, amelyből az apja elmenekült, s amely számára oly szépnek tűnt. Akkor derült ki számomra, hogy semmit sem szabad másnak bevallani, ha egyszer oly mélyen elvesztettük a hitet. „Bármennyire is megfeleljen,” magyarázta, „annyira nem lehet jó, ahogyan ezt elképzeltem. Ami azt jelenti, hogy a valódi várossal való találkozáskor elveszíteném a róla kialakított képemet. Nekem pedig semmi sem ér annyit, hogy megfosszanak ezen előítéletől.”

Jól megismertem és, azt hiszem, meg is értettem, de már késő volt arra, hogy viszonyunk lényegesen megváltozzon. Én tizenhárom éves kölyök voltam, amikor elkezdtünk beszélgetni, tehát már egy olyan apa mellett nőttem fel, akit megjelölt a bűn és a titok, amely falat emelt körénk, egy olyan apa mellett, aki képtelen megvédeni, ezért folyton int, nem tud biztonságot nyújtani, mert örökké úgy néz ki, mint aki a rokonoktól vagy valami jó embertől kérte kölcsön nadrágját. Mégis megismertem és elfogadtam magamban oly mélyen és teljesen, hogy halálát saját lényegem elvesztéseként éltem meg. Iszonyúan megviselt, amikor elment. Fájt, hogy nincs többé, de úgy hiszem, még jobban lesújtott az, hogy nem sikerült abban a pár évben helyrehozni viszonyunkat. Adósa lettem valamivel, s bennem is valami befejezetlenül maradt, nem történt meg, valami, ami már itt kínálkozott, én mégsem vettem észre. Egyfajta üresség kínozta, mint amikor az embert nyaggatja egy régóta eltávolított szerv.

Mindez szépen békén hagyott, míg fiatalon magamat kerestem, majd kegyetlenül feltört, jobban, mint amikor eltemettem apámat, valahogy épp az első találkozásunk idején (meglehet, ez valahogy összefügg veled, a szerelmünkkel, a belső megbékéléssel, amely a kapcsolatunkkal egyidőben jelentkezett). Kísért az érzés, hogy túl keményen viselkedtem vele, hogy adósa maradtam, hogy valaki, aki kellően érzékeny, igenis képes volt, képesnek kellett lennie szeretni őt és ezzel a szeretettel pótolni legalább egy részét annak, amit a félelem, a gyengeség, a bizonytalanság és a többi, idegenséggel rokon érzés elvett tőle. De én érzéketlen voltam, fiatal, önző és kegyetlen, tehát bűnös vagyok; adós maradtam. Nem neki, ő most már halott és közönyös minden adósággal szemben, inkább a magam számára és magammal szemben vagyok adós és bűnös, mert bennem üresség van azon a helyen, amelyet a normális emberekben az apa iránti szeretet és az emlékek töltenek ki.

Emlékszel, ebben az időben kezdtem a szobába zárkózni. Hallgattam a lemezeit, igyekeztem meggyőzni magamat, ez nem is annyira elviselhetetlen, ez az üvöltözés akár meg is tetszhet annak, aki ezt a barátja vagy meghitt emlékek társaságában hallgatja. Érts meg jól, kedves Andrea, kérlek: mindennek semmi köze hozzád, de még hozzá sem, ez inkább egyfajta belső szükséglet a belső egyensúly iránt. Az érted érzett szerelem teljességgel nyugodt, bizalommal teli és békés, az iránta táplált szeretet helyét pedig meghódította a büntudat, az üresség. Nincs az a gyermeki szeretet, amely egyensúlyt teremthetne a felnőtt férfi nő iránti szerelmében, ezért jelentkezik szükségszerűen a belső káosz. Vagy e magyarázatom túlságosan is mechanikus? Valószínűleg igen, de valahogy fel kell fognom.

Mindenesetre el kell mennem Szarajevóba. Attól a naptól kezdve, hogy megjelentek a hírek az ottani eseményekről, tudtam, ott a helyem. Meglehet a Max nagyapáról és az apámmal való bonyolult viszonyokról szóló történetek pusztán misztifikációk, amelyekkel csak a bennem spontán megjelent szükségletre próbálok kielégítő magyarázatot találni? Bizonyára minden apa és fiú közti viszony túl szövevényes, akárcsak az enyém, netán még komplikáltabb, de a normális fiúk nem kényszerülnek arra, hogy elvágyódjanak, így nem találnak ki érzékenykedő történeteket az apjukkal való viszonyukról. Talán elegendem van ebből a mechanikus álmisztikából az egységről, ezért vágyom arra, hogy elutazzam valahova, ahol nem hallottak sem a mechanikáról sem az egységről? Esetleg unom a tisztességes adófizető kényelmes életét, ezért hiányolom a kalandot, a félelemmel teli létezést? Vagy a

számmisztikáról van szó, ami oly kedves számodra? A drága Isten püthagóreus hajlamáról, aki sorsommal óhajtja bezárni a kört? Valóban fogalmam sincs, kedvesem, csak azt tudom, hogy Szarajevóba kell mennem. Nem Max, apám, Paul, hanem önmagam végett. Ez pedig azt jelenti, hogy értünk is, érted, nem?

Azzal a reménnyel megyek oda, hogy ott megszületik bennem az igazi, harmonikus egyensúly. Akkor majd visszatérek stabilan, nyugodtan és erősen. És szeretni foglak, szeretni, szeretni... De légy óvatos, ha visszajöttem!

Először így, de mostantól kezdve örökre a tiéd,

Moritz Löwenfeld."

4.

„Drága Mireille,

Két nappal korábban meglátogattam a színházrendező Francois, akit hajdanában megismertél nálam. Épp most érkezett Szarajevóból, ahol a lagapróbb részletekig átnézte a hivatalos jelentéseket, minden történetet és tanút. Ő teljesen biztos a saját verziójában, én pedig hiszek neki, mert jól ismerem és tudom, hogy bízhatok benne. Elmondhatom, hogy immár megbízhatóan tudom, miként esett el Maurice. Ám ettől nem érzem magam se jobban se rosszabbul.

Röviden, ez a következőképpen történt:

Maurice három „határtalan Farmecaut-val” érkezett meg Szarajevóba 1993. januárjának végén. Azokat az orvosságokat és orvosi felszerelést, amit sikerült a városba menekíteni, a Városi Kórházba szállították, amelyet nota bene egy ideig Francia Kórháznak hívtak. Míg a kórházi dolgozók átvitték a dolgokat a Városi Kórház kézi gyógyszerterárába, egy gránát eltalálta a kórházi épület falának déli szárnyát, és erősen megrongálta az autót. Szerencsére senki sem volt akkor a járgány körül. Egy fiatal építész, aki fizikai munkásként segédkezik a kórházban, megmutatta nekik az ablakból azokat a helyeket, ahonnan leggyakrabban lövik az épületet. Kettő közülük különösen érdekes, mert az onnan tüzelő gyilkos tekintete közvetlenül találkozhat az áldozatával. Ez a két hely a Zlatištének és a Zsidó Temetőnek nevezett helyeken található.

Az autó javítása körüli bürokratikus erőfeszítések tíz napig tartottak, mert az UN irodáiban nem szívesen segítenek azoknak, akik – szavaik szerint – „elkötelezték magukat egyik oldal iránt a háborúban”. Jó logika; úgy vélem, csak egy efféle UNO-t lehet több oldal mellé állítani. S még jobb az etikája, mert a lemészárolt gyermekekben felismeri, „melyik oldalra húztak” (Francois egy éven belül kétszer látogatta meg a kórházat, s azt mondta, mind a két alkalommal tele volt gyerekekkel). E tíz nap alatt Maurice igazi barátságot kötött a fiatal építésszel, rajta keresztül pedig kapcsolatba került a szarajevói kulturális csoportok humanitárius szervezeteiben dolgozókkal, majd a La Benevolencia nevű zsidó humanitárius egyesület embereivel. Amikor végre megjavították az autót, és minden kész volt a visszatérésre, ő megjelent a kórház előtt, és értesítette kollégáit, hogy nem megy sehova.

Hol a kórházban, hol pedig a zsidó közösségben dolgozott, evett és aludt. Akármikor nem volt munka (ha igen, akkor is csak ritkán, mert több volt a gyógyszerész mint a gyógy-

szer), a városban csavargott, emberekkel ismerkedett, tanulta a nyelvet, érdeklődött a háború előtti életről a városban, röviden: ismerkedett a várossal és az emberekkel. Néhány hónap után kapcsolatba lépett a katonákkal is, július idusán pedig csatlakozott egy önkéntes alakulathoz mint orvos. 1993. júliusának végén a Zsidó Temetőben meghalt Szalkó barátja, akit Borernek becéztek, s aki a háború előtt saját tervezésű, speciális zárat készített.

Francois találkozott az alakulat tagjaival. Mindenki emlékezett Maurice-ra és szépen beszéltek róla. Mindkettőjüket sajnálták, főleg Borert, aki az egység legjobb harcosa volt, emellett megtudott javítani minden fegyvert, amellyel rendelkeztek. A háborúban pedig, mondták, az embernél sokkal fontosabb megjavítani egy fegyvert, leginkább akkor, amikor kevés van belőle, az emberből meg oly sok. (Francois szerint ez nem rossz humor, nekem viszont nem tetszik. Ha megismerem a szituációt és az embereket, tudom majd értékelni, véli.) Az alakulatban senki sem érti, mi történt kettőjükkel, mert az egységnek szabad napja volt, néhány feladatról meg nem beszélhettek. A parancsnok megesküdt rá, hogy nem ő rendelte őket a Zsidó Temetőbe. Borert, a tapasztalt harcost még el is küldte volna, ám az orvost, méghozzá kezdő orvost, amilyen az a francia volt (egyébként Maurice-t Mirszónak becézték), még álmában sem rendelte volna ki arra a helyre. Ők oda saját maguktól mentek, titokban.

A bosnyák Borer felesége azt állítja, hogy nem katonai akcióba mentek. Nem mehettek a Zsidó Temetőbe katonai akcióba világos nappal, fegyver nélkül. Igen, igen, fegyvertelenül, senki sem említi, hogy így ölték meg őket, tíz méterre a csetnik állásoktól. Ők ketten tíz napja beszéltek valamiről, vitakoztak, tervezgettek. A francia mindenáron ki akart jutni a Zsidó Temetőbe, hogy megtekintsen valamit, megvizsgáljon, vagy mit tudom én mit akart ott. Végül kihasználta azt, hogy francia, és megbeszélte valakivel, hogy engedjék a határvonalon túlra. Kivel egyezett meg? Az UN-nel? A francia UNO katonákkal? A csetnikekkel? – kérdezte Francois. Ezt ő honnan tudja? Ő abban biztos, hogy az ő Szalkója órákig vitakozott a franciával, üvöltöttek egymásra. Szalkó azt akarta, hogy este diverzánsokként küsszának oda, a francia pedig a megbeszélés szerint óhajtott oda menni. Végül a francia győzött.

Hullájukért a bosnyák katonaságnak három fogoly katonát kellett cserébe adnia. Testüket a város legnagyobb parkjában hantolták el, ahol harminc évvel ezelőtt muzulmán temető volt.

Röviden ennyit mondott el nekem Francois. Biztos vagyok benne, hogy mindent megtudott, amit lehetett, mert az ottani emberek ismerik és közel állnak hozzá. Mégis két dolgot nem értek. Az egyik: miért vitte Maurice magával azt a bosnyákot? A második: mit keresett a Zsidó Temetőben? Ott hiába kutatott az ősei sírja után, mert ezek a Koševói katolikus temetőben vannak; emellett pedig Maurice nem szentimentális, legalábbis nem patetikusan.

Az első titkot Francois a harcos barátságok kódexével magyarázza. Szerinte Maurice nem tudta lebeszélni a bosnyákot, hogy vele menjen, mert az úgy tartotta, hogy erre kötelezi őket barátságuk. Ez logikus, de nem meggyőző, mert Maurice-nak titokban kellett mennie. Ismerem őt és tudom, hogy nem viselte el más társaságát, amikor a saját intim kérdéseivel foglalkozott (ilyen esetekben az én jelenlétem is idegesítette, azt pedig nem hiszem el, hogy boszniai harcostársa közelebb állt hozzá, mint én). Ezen kívül ott a második kérdés: miért kellett elmennie a Zsidó Temetőbe? Nekem ezt ki kell derítenem, de ez csak

ott lehetséges. Francois szerint az ottaniak semmi olyat nem fognak megosztani velem, amit előle elhallgattak volna. Természetesen ezzel tisztában vagyok, viszont látnom kell a barátait és meg kell ismernem a bosnyák harcos feleségét. Tudom, ő sem fog újat mondani, de mi ketten férj nélküli maradt özvegyek vagyunk, biztosan kiderül számunkra az, amiről nem lehet beszélni. A fájdalom árulja el majd a titkot. A kínban egyformák vagyunk, ezért értjük majd egymást beszéd nélkül vagy ellenére is. Ami engem személy szerint illet, a dolgok egyre jobbak. Szóvá tettem neked azt a megkönnyebbülést, amit akkor éreztem, amikor megtudtam, hogy Maurice halott. Elsőre majdnem megölt ez a hír, ám azonnal követte egy megkönnyebbülés, amit nem értek, s nem is törekednék erre, másnak pedig be se vallanám. Mégis megtörtént: a vég s az egyértelműség, amit ez magával hordoz. Ugyanez az érzés van bennem most is: tudom, nekem szintúgy el kell mennem Szarajevóba. Úgy vélem, ez a kényelmes érzés egyre erősödik bennem. Gyengéd vagyok, derűs és tiszta feltöltődve egy nyugodt világossággal.

Ezért küldöm el neked a levelét, kedves Mireille: amennyiben én sem térek vissza, néha emlékezz ránk. Ha ott valaha is béke lesz, látogass meg minket a régi szarajevói muzulmán temetőben, amely egy ideig parknak tette magát, majd ismét temető lett. Értünk vajon? Szívből üdvözl

a Te Andreád."

5.

„Tisztelt tanár úr,

Íme itt vagyok, akár valami bosnyák tréfában: lévén, hogy adós maradtam egy szemináriumi dolgozattal, levelet küldök Magának. Az általam ismert viccekben a bosnyák lovat ad, ha kutyával adós, koncertet, ha sajttal. Azt hittem, nem vagyok ilyen, s még mindig így gondolom, de hogyan győzzem meg erről, amikor levelet küldök szemináriumi dolgozat helyett. Nem tudom, lesz-e alkalmunk arra, hogy leellenőrizzük, mennyire vagyok igazi és mennyire viccbeli bosnyák figura, de abban biztos vagyok, hogy ezúttal csak így alakulhatnak a dolgok: csak azt tehettem meg, amit most, s csak a megértését kérhetem.

Maga tudja, mennyire fontos volt számomra, hogy jól megírjam a dolgozatot Szarajevó poétikájáról. Büszke vagyok arra, hogy annyi jó irodalmi alkotás született szülővárosomról, s egyetértek Önnel, hogy van valami abban a városban, amelyről s amely kapcsán annyi kiváló író írt oly sok regényt, elbeszélést, verset, drámát. Mindez nagyszerű és én teljességgel osztom az Örömet emiatt, de – nem Magával szemben – nem hiszem el többé, hogy az irodalom különösen fontos.

Elofvastam mindazt, amit ajánlott nekem és amit összeszedtem, bármilyen írás is legyen az Szarajevóról. Igazi öröm töltött el, mialatt ezzel foglalkoztam. Ám mindeközben zavarba is kerültem, olyannyira, hogy, mint tudja, majdnem naponta felkerestem, hogy leellenőrizzem az emlékeimet, megvizsgáljam egy dal eredetét, hogy közösen megnézzük egy vicc logikáját és dramaturgiáját.

Szarajevóban nőtem fel, Mejšašon, apám édesanyjánál, akit Nanának hívtam annak ellenére, hogy nem volt túl öreg. Tizenhét évet töltöttem e városban, életem azon részét, amikor a legmélyebben és a legközvetlenebb módon szerezzük benyomásainkat a külvilág-

ról. Szarajevó élesen megmarad bennem, minden más városnál mélyebben, akkor is, ha ezekben ötven évet éltem volna.

Tizenhét szarajevói évemből legalább háromat viccmeséléssel és hallgatással töltöttem (Szarajevó a maga poénjaival egész Európát lekörözhetné). Az Öntől kapott szövegekben, amiket Szarajevó poétikájának megalapozásához adott, oly mértékben hiányzik a humor, hogy miután elolvasta őket az ember, azt hihetné, egyszerűen elképzelhetetlen, hogy e szerencsétlen városban valaki valaha is elnevette volna magát. Rendben van, a nevetés hiányát még elviselhetjük, a fenébe vele, ám e „szarajevói irodalomban” miért oly átkozottul borús, ízléstelenül patetikus mindenki?! Annyi egyszerű ötlet, általános gondolat, annyi allegória – abban a városban, amely olyan tökéletesen kultiválta és artikulálta a hedonizmust. Szarajevón kívül, hol tudják még azt, hogy ugyanannak az italnak egészen más az íze egy kirügyezett ág alatt (vagy bosnyákuul mondva: pod beharli granom), mint amikor a fa gyümölcsöt terem? A világon hol tudják még az emberek, hogy mikor és melyik ital mellett jobb jácintillatban egy bizonyos ételt enni, mint valami más kaját? Mikor véd meg a jácint jobban a részegségtől a tele gyomornál, tanár úr? Ezt csak kifejezetten rafinált emberek tudhatják, akik nem korlátozzák magukat egy eszmére, vágyra és egyszerű világra.

Ne értsen félre, tanár úr, nincs szándékomban, hogy a szarajevói hedonizmust és a boszniai Weltanschauungot dicsőítsem, amit egyszer (nem jogtalanul) a csevapok metafizikájának nevezett. Nem állítom, hogy ez az életfilozófia jó vagy rossz, olyan, amilyen, nem kívánom értékelni. S ez alapján úgy vélem, ezek az emberek, akik egy rafinált hedonizmust ápoltak, egyszerűen nem lehetnek olyan unalmasan patetikusak, ahogy ezt a róluk szóló irodalom bizonygatja. Technikailag nézve, erre az egy eszmének, szükségletnek, érzésnek és célnak hódoló, magasabb rendűnek tartott nyaggyatógó képtelenek, mert a parabola túlzott egyszerűsége (egyoldalúsága) gyakorlatilag nem mérhető össze a rafinált hedonizmussal és dekadens világnézetével.

Emlékeimben Szarajevó elválaszthatatlan (talán azért, mert nem sokkal később elhagytam) a nagy labdarúgó, Asmir Ferhatović temetésétől. Az óváros taxisofőrjei ingyen szállították az embereket a szertartásra, a magánboltok zárva tartottak aznap, a halottas menet Koševától Szkenderiáig húzódott. Feltehetően több, mint 50.000 ember jelent meg ott. Ugyanazok, akik Asmir Ferhatovićot életében Takonynak becézték, és teli torokból ócsárolták a háta mögött. Úgy gondolom, akkoriban ismertem meg városomat, és azért, amit akkor felfogtam, nem írhatom meg Szarajevó poétikáját.

Szerették-e a szarajliák Asmir Ferhatovićot? Igen, bizonyára. Ráakasztották a Takony gúnynevet? Igen, rendszeresen. Rajongtak a játékaért? Igen, teljes szívükkel. Szapulták-e, amikor csak tudták? Persze, megint teljes szívből. Ki érti ezt?

Egy idegennek természetesen valami szép okfejtéssel szolgálnék, amelyben jómagam is hinni szeretnék, mert az pozitív színben tüntetne fel minket. Elmagyaroznám mondjuk azt, hogy annak adunk gúnynevet, akit imádunk megőrizve a lehetőségét, hogy szeressük. A bántó névvel megmentettük mint embert, mert megóvtuk attól, hogy szoborrá változzon. A szobrokat pedig csak csodálják, míg az embereket szeretik, nemde? Kettőnket nem szívathatnak meg ezzel a magyarázattal, mivel tudjuk, nálunk azokat is fricskázzák, akiket csodálnak, akárcsak azt, akit egyáltalán nem fenyeget a veszély, hogy szoborrá merevedjék,

vagy azt, aki biztosan nem hiszi el magáról, hogy emberfelettivé vált. Gúnyolódunk azon, akit szeretünk és akit utálunk, akiért rajongunk s akit megvetünk. Ugyanakkor mi ketten tudjuk, hogy valóban szerették Asmir Ferhatovićot, gúnynevében pedig az a szükséglet rejtőzött, hogy mint normális emberhez viszonyuljunk hozzá, akit szeretni lehet. Persze volt ott minden, másfajta érzelmek meg teljesen ellenkező szándékok is, de tagadhatatlanul jelentkezett az a szükséglet, hogy elsősorban szeressünk, s csak utána imádjunk.

Eszem ágában sincs, hogy megindokoljam becézési szükségletünket és azt, hogy miért reagálunk a velünk történő eseményekre viccekkel. Viszont tudom (és Ön biztos egyetért majd velem), hogy emögött két egymással ellentétes érzés húzódik meg, amilyen az irigység és a szeretet, a megvetés és a csodálat. Világos, hogy kicsúfoljuk azt, aki bennünk két egyformán erős és összeférhetetlen érzést vált ki, amiként poénnal reagálunk arra az eseményre, aminek örülünk és amitől félünk. Gyakorlatilag ez a következőképpen néz ki: míg az egyik érzés odacsábít egy emberhez vagy eseményhez, addig a másik ugyanakkora erővel taszít el mindezekről. Végül e két ellentétes, de azonos erejű szükséglet kioltja egymást, felrobban a szeretetet kifejező csúfnévben vagy az értelmetlenséget igazsággá avató viccbe. E módon pazaroljuk el alkotóerőnket a becenevek és a viccek gyártására, a szeretetet fricskával, az irigységet gúnykacajjal fejezzük ki figyelmen kívül hagyva a jót meg a rosszat, erőltetül és mozdulatlanul, akár valami kő vagy princípium. Bevallom, ez nem túl sok, de nem is kevés, mert senki sem sérül köztünk (emlékezzen csak, tanár úr, mennyi kárt okoztak az alkotó kultúrák – azért figyelmeztetem erre, hogy ne ócsárolja annyira lustaságunkat).

Emiatt nem írhatom meg Szarajevó poétikáját: mindazt, amit tudok és olvastam e város kapcsán, csupán ennek egyik oldalát fejezi ki, az emlékezetem, tapasztalataim viszont azt mondatják velem, e mögött az éppoly lényeges és erőteljes másik oldal bújjik meg, amelyik homlok egyenest ellentmond az előzőnek. Ezt hogyan írjam meg? Miként fejezzem ki ezt egy szemináriumi dolgozatban, ha erre a nagy írók sem voltak képesek az elbeszéléseikben, drámáikban, regényeikben? Egyáltalán lehetséges-e irodalmi módon megszólaltatni azt a világot, amelyik az irigységet megvetéssel, a szeretetet pedig gúnyval fejezi ki?

Tanár úr, kérem, ne ugorjon erre fel, s ne ítéljen el, hogy a „tükrö elméletet” pártolom. Felhívom figyelmét Hamlet szavaira a művészetéről mint a természet tükréről adott értelmezésére: a művészetnek nem a természet jelenségeit kell utánoznia, hanem a természet működésének módját; egy alkotásban nem kell és nem is muszáj a világ fenomenjeit felismerhető módon artikulálni, viszont világosan meg kell fogalmaznunk, miként funkcionál – érez, gondolkodik, hat – e valóság, tisztáznunk kéne okait, céljait és belső tulajdonságait; a művészet tehát a természet tükre, de a látható helyett a láthatatlané, a belsőé, azé a természeté, amelyik a láthatón keresztül nyilvánul meg és általa fogható fel – vagy legalább-bis általa sejthető meg.

Hogyan írjam meg az emlékeim Szarajevóját, amelyet, Isten bocsássa meg, szeretek? Azt a Szarajevót, amelyik Asmir Ferhatovićot Takonyknak csúfolta, mert szerette, ahogyan amiatt rágalmozta, mert büszke volt rá? (Egyetértek Magával, nemcsak szereti és dicsekszik vele.) Mi módon írjuk meg ezt a – ahogyan Ön mondaná – belső Szarajevót? Novellaként vagy drámaként, amelyben a szeretetet szitokszóval, az örömet pedig jajkiáltással fejezik ki? Ki fogná fel ezt az elbeszélést, drámát, ki olvasná el?

Egy állásponton vagyok Önnel, szomorú tanár uram, amikor azt állítja, eltűnt az az irodalom, amely a nagyságot alázattal bizonyította. A világ túlságosan is leszűkült és használhatatlanná vált ezen irodalom számára. Ezért is mondom Önnek, többé nem osztom véleményét az irodalom fontosságáról. Nem izgat többé az a világ vagy könyv, ahol a dicséretet egyértelmű dicsérettel, a köszönetet pedig a hála alakzataival fejezik ki, ez túlon túl is egyszerű számomra. Illetve foglalkoztatnak ezek, csak nem értékelem fel őket olyan magasságokig, ahogyan Ön, mert tautologikusnak tartom őket, egy kissé mechanikusnak és unalmasnak. Sokkal jobban érdekel és vonz az a világ, amelyiket az Ön irodalma képtelen megragadni, az a világ, amely nem tud hasznossá válni, mert nem hajlandó tautológiává és mechanikus egységgé változni. S ha már nem tudom olvasni, akkor élni fogom. Ezért, drága professzorom, búcsúzom Öntől.

P.S.: Amikor mindez kiderült számomra, jelentkeztem Sadžida nagynénénél, aki a párizsi RFI-ben dolgozik. Úgy láttam, újságírói kapcsolatai segítségével megszervezheti nekem a szarajevói utat. Ő adta nekem e levelek másolatait, amelyeket viszont barátnőjétől, Mireille-től kapott. Azt mondta, ezen írások segítségével megérthetem, miért fáradozik azon, hogy eljussak Sarajevóba, akkor is, ha ezt nehéz szívvel teszi. Én pedig Önnek küldöm őket abban a reményben, hogy segítségükkel megért engem. Amikor majd olvasni kezdi a leveleket, akkor én már Sarajevóban leszek.

Minden jót, egykori tanítványa,

Haris."

Orcsik Roland fordítása

Dževad Karahasan, 1953-ban született Duvnóban (Bosznia és Hercegovina). Irodalmi és színházi tanulmányait Sarajevóban végezte, irodalomelméleti disszertációját a Zágrábi Egyetem bölcsészkarán írta meg. A Zenicai Nemzeti Színház dramaturgjaként dolgozott. Különböző ex-jugoszláv színházi fesztiválok zsűritagja volt. A szarajevói *Odjek* folyóirat szerkesztője. A Sarajevói Színművészeti Akadémián dramaturgiát, dráma-, és színháztörténetet oktat. 1994-1995-ig a Salzburgi Egyetem szlavisztika tanszékének vendégtanára, 1995-ben DAAD Berlin ösztöndíjas, Grazban városi írnok, a göttingeni egyetem horvát és szerb lektora. Az 1999-es Herder-díja mellett több más nemzetközi díj birtokosa. Irodalmi és színházelméleti tanulmányokat, esszéket, prózát ír. Könyveit több nyelvre lefordították. Regényei: *Stidna žitiya* (1989), *Stid nedjeljom* (1990), *Istočni divan* (1989), *Šahrijarov prsten* (1994), *Sara i serafina* (1999). Magyarul egy esszéje olvasható Európa-centrikusok és iszlám-centrikusok címmel a Kafka nevű közép-európai folyóirat 2002/5-ös számában. A mostani írása kézirat, melynek egy magyarul is olvasható Ivo Andrić novella az előszövege (Levél 1920-ból, In: I. A.: *A lőportorony*. Válogatta és ford.: Csuka Zoltán, Forum, Újvidék, 1974).